

بررسی تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه اجتماعی دانشجویان

شهرام رهنما،^۱ مرضیه شرفی،^۲ شهرام حسنونند،^۳ مجید ملکی^۴

چکیده

هدف: این پژوهش با هدف بررسی تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه اجتماعی دانشجویان انجام شده است. موضوع سرمایه اجتماعی از ضرورت‌های مورد نیاز عصر کنونی بوده و دروس معارف اسلامی ارائه شده در دانشگاه‌ها می‌تواند زمینه‌ساز تقویت این عنصر در میان نسل جدید باشد. **روش:** پژوهش حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات کاربردی و از نظر ماهیت، جزء تحقیقات توصیفی - همبستگی و از شاخه میدانی به شمار می‌آید. جامعه آماری پژوهش حاضر، کل دانشجویان دانشکده‌های فنی و مهندسی و علوم پایه دانشگاه لرستان به تعداد ۳۰۰ نفر بودند که در نیمسال انجام پژوهش، یکی از دروس معارف اسلامی را انتخاب کرده بودند. **یافته‌ها:** محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه اجتماعی دانشجویان، تأثیر مثبت و معناداری دارد. **نتیجه‌گیری:** محیط آموزشی دروس معارف اسلامی می‌تواند به عنوان یک متغیر تأثیرگذار، سرمایه اجتماعی دانشجویان را به صورت مثبت تحت تأثیر قرار دهد؛ به این معنی که با تلاش برای بهبود فضای آموزشی این دروس، می‌توان سرمایه اجتماعی دانشجویان را شامل سرمایه ساختاری، شناختی و ارتباطی، تقویت کرد.

واژگان کلیدی: محیط آموزشی، دروس معارف اسلامی، سرمایه اجتماعی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۳

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان. خرم‌آباد، ایران.
۲. دکترای کارآفرینی، استادیار گروه علوم ارتباطات و کسب و کار، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان). اصفهان، ایران (نویسنده مسئول). نشانی: اصفهان، خیابان جی، ارغوانیه، بلوار دانشگاه، دانشگاه خوراسگان. نمابر: ۰۳۱۹۱۰۸۹۰۴۸ / sharafi1385@gmail.com
۳. دانشجوی دکتری مدیریت منابع انسانی، گروه مدیریت دولتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان). اصفهان، ایران.
۴. دکترای مدیریت، استادیار گروه مدیریت، دانشکده مدیریت و علوم نظامی، دانشگاه افسری امام علی (ع). تهران، ایران.

الف) مقدمه

امروزه در کنار سرمایه‌های انسانی، مالی و اقتصادی، سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. این مفهوم به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه به عنوان منبع با ارزش اشاره می‌کند که با خلق هنجارها و اعتماد متقابل، موجب تحقق اهداف اعضا می‌شود. سرمایه اجتماعی که ناشی از مشارکت مدنی است، باعث ایجاد اعتماد و ترغیب دانش و هنجارهای مشترک می‌شود. (سالمی و اخباری آزاد، ۱۴۰۰: ۲)

از آنجا که سرمایه اجتماعی مبتنی بر روابط و تعاملات انسانها با یکدیگر است، ماهیتی جمعی (و نه فردی) دارد. بنابر این، منافعش به تناسب، همه اعضای رابطه را شامل می‌شود. این موضوع باعث می‌شود هرچه دایره عضویت در شبکه و فعالیت در آن وسیع تر باشد، سرمایه بیشتری تولید و انباشته شود و منافع گسترده‌تری برای اعضا به ارمغان آورد. در واقع؛ سرمایه اجتماعی چیزی نیست جز قابلیت مردم برای همکاری؛ چه به مثابه یک گروه، چه بخشی از یک سازمان، برای اجرای پروژه‌هایی که نفعی مشترک را در بر دارد. شکل‌گیری روابط، لاجرم بر مدار هنجارهای مشترک امکان‌پذیر است. از این رو، سرمایه اجتماعی ناظر به هنجارهایی دانسته شده است که به همکاری منتهی می‌شوند. بنابر این، این هنجارها که سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند، در صورتی معنا دارند که بیش از یک فرد در آنها سهیم باشد. (محمدی و موسوی مقدم، ۱۴۰۱: ۲۵)

دانشگاهها به عنوان نهادهای بنیادی عمل می‌کنند که می‌توانند مبنایی برای یادگیری چگونگی توسعه سرمایه اجتماعی باشند. در واقع؛ افراد با ورود به دانشگاهها از طرق رسمی و غیر رسمی (تشکلهای و انجمنها)، دارای مهارتها و توانایی‌هایی از قبیل علمی، اجتماعی و انسانی می‌شوند که می‌توانند شبکه‌های اجتماعی وسیعی را تشکیل دهند و به طور غیر رسمی، موجبات کارایی و اثربخشی دانشگاه را فراهم سازند. از نظر جامعه‌شناسان، امروزه سرمایه اجتماعی، بستر مناسبی برای بهره‌وری سایر منابع و بهبود عملکرد سازمان و به خصوص دانشگاه را فراهم می‌سازد؛ زیرا سرمایه اجتماعی، طبق نظر بسیاری از محققان، به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه به عنوان منبعی با ارزش اشاره دارد و از طریق هنجارها و اعتماد متقابل، موجب تحقق اهداف اعضای سازمان می‌شود. (محترم و متاله، ۱۳۹۸: ۸۲)

متأسفانه سرمایه اجتماعی در کشور ما در چند سال گذشته نرخ کاهشی داشته است؛ به طوری که در آخرین گزارش مؤسسه لگاتوم^۱ که هر ساله برخی مؤلفه‌های رفاهی ۱۶۷ کشور

بررسی تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت ... ۸۱

جهان را بررسی و رتبه‌بندی می‌کند، رتبه ایران در حوزه سرمایه اجتماعی در سال ۲۰۲۱، رتبه ۸۹ می‌باشد؛ در حالی که در سال ۲۰۲۰، رتبه ۸۰ و در سال ۲۰۱۸، رتبه ۷۰ را دارا بوده است (گزارش شاخص رفاه مؤسسه لگاتوم، ۲۰۲۱). در روند تغییرات پرشتاب و جهانی شدن، دانشگاهها باید در برنامه‌های آموزشی، درسی، محتوای کتب، صلاحیتها و شایستگی‌های مدرسان و به طور کلی فضای آموزشی، تغییراتی ایجاد کنند تا پاسخگوی نیازهای فراگیران باشند. نظام آموزشی باید بتواند برون‌دادهایی را به جامعه جهانی بفرستد که دارای ظرفیت و قابلیت‌های دانشی، فنی، روان‌شناختی و رفتاری باشند (پیرا و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۰). البته سرمایه اجتماعی برای مولد بودن در دانشگاه، خود نیز نیازمند عوامل بسترسازی می‌باشد که یکی از عوامل بسترساز و مؤثر آن، ادراک دانشجویان از جو آموزشی است. در این راستا، برخی از محققان اظهار داشتند در صورتی که دانشجویان درک صحیحی از ارزشها و فلسفه دانشگاه داشته باشند، با تشکیل شبکه‌های اجتماعی به صورت رسمی و غیر رسمی، می‌توانند با یکدیگر تعامل برقرار کنند و شرایط مناسبی را برای نیل به اهداف دانشگاه فراهم سازند. (محترم و متأله، ۱۳۹۸: ۸۲)

در خصوص ضرورت مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، به تعبیر مقام معظم رهبری، چنانچه دانشگاه بیگانه و جدای از دین باشد، یک فاجعه غیر قابل جبران خواهد بود؛ زیرا آرام آرام باعث جدا شدن علم و تربیت از فضای دین و اسلام خواهد شد و همین امر، رسوخ افکار و عقاید بیمار را هموار می‌سازد و علم را از جایگاه حقیقی‌اش خارج می‌سازد. بنابر این، شکل‌گیری سرمایه‌های اجتماعی مبتنی بر ارزشهای اسلامی، یکی از ضروریات عصر جدید برای دانشجویان نسل جدید است. دغدغه پژوهش این است که از جمله متغیرهایی که می‌تواند شکل‌گیری این سرمایه‌های مبتنی بر ارزشهای اسلامی را تقویت کند، محیط آموزشی دروس معارف اسلامی و اساتید آن و توجه بیشتر به این دروس، به عنوان چیزی فراتر از دروس عمومی برای تکمیل واحدهای درسی می‌باشد؛ لذا پژوهش حاضر به دنبال پاسخ این سؤال است که محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه اجتماعی دانشجویان چه تأثیری دارد و به تبع آن، تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه ساختاری دانشجویان؛ تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه شناختی دانشجویان؛ تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه ارتباطی دانشجویان؛ بررسی خواهد شد.

۱. مبانی نظری و ادبیات پژوهش

ضرورت بیان مفهوم سرمایه اجتماعی برای اولین بار توسط هانیفان^۱ (۱۹۱۶)، سرپرست وقت مدرسه ویرجینیای غربی، در توضیح اهمیت مشارکت در تقویت مشارکت جمعی مدرسه احساس شد. وی در توضیح سرمایه اجتماعی می‌گوید: «چیزی ملموس که بیشترین آثار را در زندگی روزمره مردم دارد، حسن نیت، رفاقت، همدلی و معاشرت اجتماعی در بین افراد و خانواده‌هاست که سازنده واحد اجتماعی‌اند. اگر کسی با همسایه‌اش، همسایه‌اش با همسایگان دیگر ارتباط داشته باشند، حجمی از سرمایه اجتماعی انباشته خواهد شد که ممکن است بلافاصله نیازهای اجتماعی را برآورده سازد و شاید حاصل، ظرفیت اجتماعی بالقوه‌ای باشد که برای بهبود اساسی شرایط زندگی کل جامعه کفایت کند». (امبری و همکاران، ۱۳۹۹: ۹۲)

همانند تعداد زیادی از مفاهیم جامعه‌شناسی، سرمایه اجتماعی یک مفهوم فرا رشته‌ای، چند وجهی و مبهم با تعاریف مختلف و از موضوعات مورد بحث در چند دهه اخیر است. تعداد زیادی از پژوهشگران، سرمایه اجتماعی را به عنوان اعتماد و هنجارهای گروه‌های شهروندی و بعضی دیگر این مفهوم را به عنوان ارزشهای فرهنگی تعریف می‌کنند (قاسم‌زاده عیاشی و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۶). مطالعه روند رشد و توسعه کشورهای بیانگر این واقعیت است که سایر سرمایه‌ها در صورت بهره‌گیری از سرمایه اجتماعی، سبب رشد و توسعه جامعه می‌شوند. زمانی که سرمایه اجتماعی وجود دارد، کنشهای اجتماعی تسهیل می‌شود و هزینه تعاملات کاهش می‌یابد. ثبات و انسجام اجتماعی به همراه همکاری و مشارکت اجتماعی که از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی‌اند، شروط لازم برای توسعه می‌باشند. (چراغی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۰۹)

سرمایه اجتماعی به نوعی بعد معنوی یک اجتماع محسوب می‌شود که از طریق تشویق افراد به «همکاری»، «مشارکت»، «انسجام» و «اعتماد» در تعاملات اجتماعی، قادر است به حل میزان بیشتری از معضلات موجود در آن اجتماع غلبه کند و حرکت به سوی رشد و توسعه را امکان‌پذیر سازد (همایونی و میرحسینی، ۱۴۰۰: ۹۱). سرمایه اجتماعی ممکن است تا حد زیادی برای سرمایه انسانی درون‌زا باشد؛ زیرا افراد دارای تحصیلات عالی، سرمایه اجتماعی بیشتری دارند. (شن و بیان، ۲۰۱۸: ۸۲)

کلمن^۳ سرمایه اجتماعی را به عنوان سرمایه و منابعی که می‌توان به وسیله افراد و گروه‌ها مورد استفاده قرار داد تا با یکدیگر ارتباط برقرار کنند، تعریف می‌کند. پوتنام^۴ اظهار می‌کند

1. Hanifan
2. Shen & Bian
3. Coleman
4. Putnam

که سرمایه اجتماعی روابط استاندارد بین افراد، شبکه‌های اجتماعی و اعتماد اجتماعی است (احمدی طاهری و همکاران، ۱۳۹۵: ۲). پوتنام سرمایه اجتماعی را مجموعه‌ای از مفاهیم، مانند اعتماد، هنجارها و شبکه می‌داند که موجب ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک جامعه می‌شود و در نهایت، منافع متقابل آنها را تأمین خواهد کرد. از نظر وی، اعتماد و ارتباط متقابل اعضا در شبکه‌ها، منافی‌اند که در کنشهای اعضای جامعه موجود است. (جعفری مجد و زارعی متین، ۱۴۰۱: ۸۲)

گوشال و ناهاپیت^۱ سرمایه اجتماعی را جمع منافع بالفعل و بالقوه موجود در درون و قابل دسترس و ناشی از شبکه روابط یک فرد یا یک واحد اجتماعی تعریف می‌کنند. فهم سرمایه اجتماعی، سه کلمه بیش نیست؛ ارتباطات مهم‌اند (صابری و همکاران، ۱۴۰۱: ۷). روابط اجتماعی از طریق تعاملات، حفظ و تقویت می‌شود. در حقیقت؛ از طریق استفاده بیشتر از سرمایه اجتماعی، این نوع سرمایه را بیشتر می‌کنیم. از نظر کلمن، ارتباطات سنتی و وابستگی‌های متقابل که به واسطه روابط خویشاوندی، جغرافیایی و ساختارهای مذهبی وجود داشته است، امروزه به دلیل پیشرفتهای فناوریانه دنیای معاصر، فرسوده شده است. به این ترتیب، امروزه نیاز به ساختارهای منطقی از هنجارهای اجتماعی داریم (هارپر،^۲ ۲۰۱۸). در رابطه با سرمایه اجتماعی باید گفت تحلیل وضعیت سرمایه اجتماعی در هر جامعه‌ای ضروری است؛ زیرا سرمایه اجتماعی برای فهم این مطلب که چگونه عناصر اجتماعی می‌توانند عملکرد افراد را در زمینه دستیابی به اهداف متفاوت تقویت کنند، مفید است. همچنین سرمایه اجتماعی نقشی بسیار مهم تری از سرمایه فیزیکی و انسانی در جوامع ایفا می‌کند و در غیاب این شکل از سرمایه، سایر سرمایه‌ها اثربخشی خود را از دست می‌دهند و همچنین بدون سرمایه اجتماعی، پیمودن راه توسعه و تکامل فرهنگی و اقتصادی دشوار است. (جعفری مجد و زارعی متین، ۱۴۰۱: ۸۱)

محققان از زوایای متفاوتی به طبقه‌بندی ابعاد سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به طبقه‌بندی ارائه شده توسط گروه کندی دانشگاه هاروارد اشاره کرد: قابلیت اعتماد، مشارکت و رهبری مدنی، بخشش و روحیه داوطلبی، توانایی برقراری روابط اجتماعی غیر رسمی، تنوع در معاشرتها و دوستی‌ها، مشارکت سیاسی، مشارکت مذهبی و عدالت در مشارکت مدنی. (قاسم‌زاده علیشاهی و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۶)

1. Ghoshal & Nahapiet
2. Harper

سرمایه اجتماعی در سطح جامعه، گروه‌ها را قادر می‌سازد تا سازماندهی کنند (ویلاونگا^۱ و همکاران، ۲۰۲۲: ۳). سرمایه اجتماعی در سطح خرد به دو بعد شناختی و ساختاری تقسیم شده است. بعد شناختی به بخش نامحسوس سرمایه اجتماعی، مانند ارزشها، عقاید، نگرشها، رفتار و هنجار اجتماعی می‌پردازد. ارزشهای شناختی به روحیه اعتماد و یکپارچگی اعضا و همین‌طور ارتباط متقابل میان اعضای یک جامعه می‌پردازد. این ارزشها شرایطی را در جامعه/سازمان به وجود می‌آورند که در آن، اعضا برای تولید کالای مشترک می‌توانند با هم همکاری کنند. بعد ساختاری سرمایه اجتماعی در برگیرنده ساختارها و شبکه‌هایی است که حاوی فرایندهای تصمیم‌گیری جمعی و روشن، رهبران پاسخگو و مسئولیت متقابل است. (چراغی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۱۲)

از دیدگاه ناهایت و گوشال؛ سرمایه اجتماعی سه بعد دارد: بعد ساختاری، در برگیرنده الگوهای ارتباطی میان اعضای یک گروه یا واحد اجتماعی است؛ بعد رابطه‌ای، به روابط بین شخصی افراد که در گذر زمان ایجاد می‌شود، می‌پردازد؛ بعد شناختی، به منابعی اشاره می‌کند که بازنمایی و ارائه تفسیر مشترک را بر عهده دارند و نظامی از معانی را بین گروه‌ها ایجاد می‌کنند (سالمی و اخباری آزاد، ۱۴۰۰: ۴). بعد ساختاری خود شامل سه بعد پیوند شبکه، ترتیبات شبکه و ثبات شبکه است. بعد ارتباطی در بر دارنده میزان اعتماد متقابل میان اعضای یک واحد اجتماعی است و اعتماد، عاملی بسیار مهم و حیاتی در فراهم آوردن ارتباطات متقابل اثربخش میان اعضاست. بعد شناختی نیز شامل ادراک و باورها و تصورات فرهنگی و اجتماعی مشترک است که با مفاهیم و خاطرات مشترک یا زبان مشترک، مورد پذیرش افراد قرار می‌گیرد و میان آنان باقی می‌ماند. این بعد شامل دو بعد هدفهای مشترک و فرهنگ مشترک است. (صابری و همکاران، ۱۴۰۱: ۷)

نورمن افوف^۲ به مفهوم‌سازی سرمایه اجتماعی کمک می‌کند و اینجاست که توجه بیشتری برای سرمایه‌های اجتماعی به عنوان بیان شایستگی‌های کلیدی می‌یابیم. شایستگی‌های کلیدی به مجموعه‌ای از اقدامات و مهارتها و همچنین نگرشها و رفتارها مربوط می‌شوند و این به خوبی با فرمول‌بندی سرمایه اجتماعی افوف مطابقت دارد که با دو بیان از پدیده‌ها مرتبط است؛ پدیده ساختاری، که شامل انواع سازمانهای اجتماعی مانند نقشهاست، قواعد، سوابق و رویه‌ها، و شناختی که شامل فرایندهای ذهنی است که به صورت هنجارها، ارزشها، نگرشها و باورها بیان می‌شود. این ساختارها که حوزه‌های عملی را در بر می‌گیرند،

1. Villalonga
2. Norman Uphoff

در بسیاری از سطوح آموزشی، مشخص و رسمی شده‌اند. افوف، مانند کلمن، اساساً عملکرد عملکردها و نتایج آنها را در اولویت قرار می‌دهد و خاطرنشان می‌کند که درک سرمایه اجتماعی، درک عناصر تشکیل‌دهنده آن، ارتباطاتی که بین این عناصر وجود دارد و پیامدهایی است که می‌توان به این عناصر و تعامل آنها نسبت داد. (استیج جی. آر، ۲۰۲۲: ۵)

نگاهی به تاریخچه طراحی آموزشی حاکی از آن است که این واژه برای اولین بار در زمینه‌های نظامی و تجاری در سال ۱۹۵۰ میلادی تا ۱۹۶۰ به صورت نظام‌مند به کار رفته است. پس از آن در دهه ۱۹۷۰ میلادی و بعد از آن، مدل‌های مختلفی توسط متخصصان این حوزه و حوزه‌های مرتبط ارائه شد (پیرا و همکاران، ۱۳۹۸: ۷۲). تمامی رفتارهای انسان در فضاهای معین صورت می‌پذیرد که بستر رفتار محسوب می‌شوند. در این فضاها، رفتار در حد امکانات موجود، فرصت بروز می‌یابد و تنها در صورتی فضا مطلوب محسوب می‌شود که مطابق ویژگی‌ها و خصوصیات رفتاری و نیازهای افراد طراحی شده باشد (طبیان، ۱۴۰۰: ۱۳۰). محیط می‌تواند فراتر از مکانی برای یادگیری و زمینه‌ای برای اجتماعی‌سازی باشد. (حجت و شیخ اسدی، ۱۴۰۰: ۶۶)

محیط حاکم بر فضای آموزشی، عامل تعیین‌کننده در ایجاد انگیزه برای یادگیری است. بنابراین، برخی متون علمی، جو یا محیط آموزشی را نمودی از برنامه درسی و به منزله روح و محیط حاکم بر دانشگاهها و برنامه‌های آموزشی دانسته، همچنین نمودار ادراک دانشجو از محیط یادگیری را به مثابه تعیین‌کننده رفتاری پیرامون خود در عرصه یادگیری می‌دانند. لذا درک یادگیرنده از محیط، تعیین‌کننده رفتار اوست، نه خود محیط؛ یادگیرنده محیط را تجربه می‌کند و این درک از محیط است که رفتار او را شکل می‌دهد. (شمسایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۶۳)

روشهای سنتی تدریس و جایگاه منفعل فراگیران در محیط آموزشی و تکیه بر پر کردن ذهن از اطلاعات، دیگر جوابگوی نیازهای تربیتی نسل حاضر نیست. برنامه‌های مدارس و مراکز آموزشی باید نظم فکری را به فراگیران منتقل کنند. این برنامه‌ها باید چنان سازماندهی شوند که آنان را وادار کنند به جای ذخیره‌سازی حقایق علمی، درگیر مسئله شوند (لطفی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰۷). امروزه توجه به اهمیت تأثیر محیط آموزشی در یادگیری دانشجویان رو به گسترش بوده، کیفیت جو آموزشی به عنوان شاخص مهمی در اثربخشی برنامه‌های آموزشی شناخته شده است. (باقری و همکاران، ۲۰۱۹: ۴۱)

محیط آموزشی به معنای هر آن چیزی است که در کلاس، مؤسسه، دانشکده یا دانشگاه صورت می‌گیرد و شامل فرصت‌های یادگیری، درک دربارهٔ زیرساختها، تعامل دانشجویان با یکدیگر، نگرش و مهارت اساتید و دیگر فاکتورهای مرتبط است که همگی در موفقیت، مشارکت فعالانه، پیشرفت، انگیزه و نشاط دانشجویان نقش دارند. البته ارزیابی چنین محیطی، امری پیچیده است؛ زیرا از یک سو شامل ابعاد مختلفی است و از سوی دیگر، به نظر می‌رسد محیط آموزشی ساختاری نظری دارد که به طور مستقیم قابل اندازه‌گیری نیست. این در حالی است که محیط آموزشی می‌تواند در تجربیات و درک دانشجویان تظاهر کرده و ارزیابی شود. (اورکی فر و همکاران، ۱۳۹۹: ۲)

۳. پیشینه تحقیق

جعفری مجد و زارعی متین (۱۴۰۱) در «طراحی الگوی سرمایه اجتماعی سازمانی در آموزش و پرورش (مورد پژوهش: اداره کل آموزش و پرورش استان لرستان)»، به طراحی الگویی برای توسعه سرمایه اجتماعی در آموزش و پرورش استان لرستان پرداختند. جامعه آماری پژوهش، همهٔ صاحب‌نظران، استادان و مدیران ارشد حوزه مدیریت آموزشی و آموزش و بهسازی منابع انسانی استان لرستان بودند که در آموزش و پرورش، تجربه و حضور داشتند. راهبردهای اتخاذ شده عبارتند از: فعالیتهای فرهنگی، تفریحی و علمی، شبکه‌سازی و چرخه دانش. متغیرهای زیادی در مدل، شناسایی شد؛ اما در راهبردهای اتخاذ شده، محیط و فضای سازمانی به عنوان عنصری تأثیرگذار در مقوله سرمایه اجتماعی، شناسایی و مد نظر قرار نگرفته است.

پیرا و همکاران (۱۳۹۸) در «مطالعه تأثیر ابعاد محیط آموزشی بر میزان تغییر سرمایه روان‌شناختی و ارزشهای اخلاقی دانشجویان منطقه ۸ دانشگاه آزاد اسلامی (با ارائه مدل ساختاری)» نشان دادند که یادگیرنده مستقیماً بیشترین تأثیر را بر سرمایه روان‌شناختی دارد و روشهای یادگیری و فناوری، کمترین تأثیر را داشته‌اند. همچنین نتایج نشان داد که میزان سرمایه روان‌شناختی دانشجویان در وضعیت نامطلوبی قرار دارد. در این مطالعه فقط بعد سرمایه روان‌شناختی مد نظر قرار گرفته و سایر ابعاد سرمایه اجتماعی مطالعه نشده است.

ماهوتی راد و موسوی (۱۳۹۸) در «بررسی تأثیر فضای باز در محیط آموزشی مدارس و تأثیر آن بر روی دانش‌آموزان» به این نتیجه رسیدند که با تکیه بر عناصر طراحی، نظیر گشودگی فضا، رنگ، نور، مبلمان و مسیرهای دسترسی خوانا می‌توان کیفیت یادگیری را

در محیط‌های آموزشی ارتقا بخشید. در این مطالعه، همه ابعاد محیطی بررسی نشده و فقط فضای آموزشی مطالعه شده است.

اما کریستینا دمیر^۱ (۲۰۲۱) در پژوهشی با عنوان «نقش سرمایه اجتماعی برای یادگیری حرفه‌ای معلم و پیشرفت دانش آموز» نشان دادند که سرمایه اجتماعی در بین معلمان با پنج دسته از پیامدها همراه است: توسعه حرفه‌ای معلم، اجرای تغییر، معرفی معلمان جدید و مبتدی، ابقای معلم و رضایت شغلی و بهبود پیشرفت دانش آموزان. این پژوهش پیامدهای سرمایه اجتماعی را مطالعه کرده و درباره پیش‌آیندها مطالعه‌ای صورت نگرفته است.

بین دونگ سان^۲ و همکاران (۲۰۲۱) در پژوهشی با عنوان «تأثیرات محیط ساخته شده بر سرمایه اجتماعی در چین: اثرات میانجی زمان رفت و آمد و امنیت محله درک شده» به بررسی تأثیر ساخت محیط بر سرمایه اجتماعی پرداختند. این مطالعه بررسی می‌کند که چگونه محیط ساخته شده با سرمایه اجتماعی غیر رسمی، با واسطه زمان رفت و آمد و امنیت محله درک مرتبط است. محیطی که در این مطالعه مد نظر قرار گرفته، فضای عمومی شهروندی می‌باشد و مربوط به فضای آموزشی نمی‌باشد.

پیور میکی ویکس^۳ (۲۰۲۱) در پژوهشی با عنوان «سرمایه اجتماعی و آموزش» تلاش می‌کند تا دو نوع شرایط ساختاری ایدئال برای آموزش ساخته شود که با استفاده از مفهوم‌سازی‌های مختلف سرمایه اجتماعی امکان‌پذیر باشد. این پژوهش از مفهوم سرمایه اجتماعی برای توسعه ساختارهای آموزشی استفاده می‌کند؛ در حالی که ما در پژوهش حاضر، یک فعالیت مختلف‌الجهت انجام خواهیم داد که تأثیر محیط بر سرمایه را مطالعه خواهد کرد.

بررسی پیشینه‌ها نشان‌دهنده یک خلأ در حوزه شناسایی ابعاد محیط آموزشی و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی است و پژوهشهای انجام شده فقط ابعاد خاصی از محیط و سرمایه اجتماعی را مورد مطالعه قرار داده‌اند. بنابراین، پژوهش حاضر برای پر کردن خلأ موجود، به بررسی محیط آموزشی و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی در میان دانشجویان می‌پردازد و از آنجا که دغدغه محقق، تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه اجتماعی دانشجویان بوده، لذا در اجرا، دانشجویانی مد نظر قرار گرفته‌اند که یکی از دروس

1. Ema Kristina Demir
2. Bindong Sun
3. Piotr Mikiewicz

معارف اسلامی را گذرانده‌اند و در پرسشنامه نیز فضا و محتوا و اساتید این دروس مورد پرسش قرار گرفته‌اند.

ب) روش پژوهش

پژوهش حاضر بر اساس هدف از نوع تحقیقات کاربردی و از نظر ماهیت، جزء تحقیقات توصیفی-همبستگی و از شاخه میدانی به شمار می‌آید. جامعه آماری پژوهش حاضر، کل دانشجویان دانشکده‌های فنی و مهندسی و علوم پایه دانشگاه لرستان به تعداد ۳۰۰ نفر بودند که در نیمسال تحصیلی انجام پژوهش، یکی از دروس معارف اسلامی (شامل انقلاب اسلامی و تاریخ اسلام) را انتخاب کرده بودند. حجم نمونه بر اساس فرمول کوکران، ۱۶۹ نفر برآورد شد و با در نظر گرفتن تعداد کلاسهای برگزار شده در طول هفته انجام پژوهش و با انتخاب تصادفی از میان دانشجویان حاضر در کلاسها، با رعایت نسبت دانشجویان در هر کلاس، نمونه‌گیری انجام و پرسشنامه‌ها توزیع شد. تعداد پرسشنامه‌های تکمیل شده برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، ۱۶۲ پرسشنامه می‌باشد.

مدلی که برای شناسایی محیط آموزشی در این پژوهش به کار گرفته شده، مدل دریم^۱ است. این پرسشنامه توسط سوزان راف^۲ و همکاران (۱۹۹۷) از طریق یک پانل بین‌المللی دلفی^۳ در دانشگاه داندی اسکاتلند در پنج بعد، شامل: ادراک دانشجو از یادگیری، ادراک دانشجو از اساتید، ادراک دانشجو از توانایی علمی خود، ادراک دانشجو از جو آموزشی و ادراک دانشجو از شرایط اجتماعی، در قالب ۵۳ سؤال تدوین نهایی شد. برای بررسی سرمایه اجتماعی دانشجویان از پرسشنامه ناهاپیت و گوشال (۱۹۹۸) در سه بعد ساختاری، ارتباطی و شناختی در قالب ۲۸ پرسش و از سؤال ۵۳ تا ۸۱ پرسشنامه نهایی استفاده شد. پرسشنامه نهایی به کار گرفته شده در این پژوهش، شامل ۸۱ سؤال می‌باشد.

ج) یافته‌ها

در این تحقیق با توجه به نوع داده‌ها و هدف تحقیق، از روشهای آمار توصیفی و آمار استنباطی برای تجزیه و تحلیل داده‌ها استفاده شده است.

1. Dundee Ready Education Environment Measure (DREEM)
2. Susan Roff
3. Delphi

۱. توصیف متغیرها

ابتدا به توصیف نمونه آماری می‌پردازیم. ویژگی‌های جمعیت‌شناختی نمونه در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی

شاخصهای جمعیت‌شناختی	طبقات	فراوانی	درصد
جنسیت	زن	۸۰	۴۹/۴
	مرد	۸۲	۵۰/۶
وضعیت تأهل	مجرد	۱۳۶	۸۴
	متاهل	۲۶	۱۶
دانشکده	فنی و مهندسی	۸۲	۵۰/۶
	علوم پایه	۸۰	۴۹/۴

نتایج مربوط به توصیف متغیرهای اصلی؛ یعنی محیط آموزشی و سرمایه اجتماعی، همچنین ابعاد هر دو متغیر شامل سه بعد سرمایه و پنج بعد محیط در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲: توصیف متغیرهای اصلی

متغیرها	میانگین	انحراف معیار	ضریب چولگی	ضریب کشیدگی
سرمایه اجتماعی	۳/۳۱	۰/۳۲۵	-۰/۲۱۶	-۰/۱۸۹
سرمایه ساختاری	۳/۲	۰/۴۷۷	-۰/۲۰۷	-۰/۵۹۶
سرمایه شناختی	۳/۲۰۶	۰/۵۸۶	-۰/۱۱۹	-۰/۲۳۹
سرمایه ارتباطی	۳/۵۴	۰/۴۳۱	-۰/۱۰۵	-۰/۹۶۲
محیط آموزشی	۳/۵۱	۰/۲۴۱	۰/۲۱۷	۰/۱۳۷
ادراک از یادگیری	۳/۴۹	۰/۳۰۷	-۰/۰۱۸	-۰/۳۵۹
ادراک از اساتید	۳/۴۳	۰/۶۱۶	-۰/۰۹۲	-۰/۷۷۹
ادراک از توانایی علمی خود	۳/۵۰	۰/۵۵	۰/۳۸۲	-۰/۵۸۴
ادراک از جو آموزشی	۳/۶۱	۰/۵۰۶	-۰/۰۷۵	۰/۴۷۸
ادراک از شرایط اجتماعی	۳/۵۴	۰/۴۶۲	-۰/۰۸۷	-۰/۰۲

به منظور تعیین پایایی پرسشنامه‌ها از روش ضریب آلفای کرونباخ^۱ استفاده شد. مقدار ضریب برای محیط آموزشی، ۰/۸۰۱ و برای سرمایه اجتماعی، ۰/۸۶ می‌باشد؛ لذا پرسشنامه‌ها از پایایی (بزرگ‌تر از ۰.۷) قابل قبولی برخوردارند.

۲. تحلیل متغیرها

آمار استنباطی به معرفی روشها و تکنیکهایی می‌پردازد که با یاری جستن از آن، می‌توان اطلاعات حاصل از نمونه آماری را به کل جامعه تعمیم داد و سپس بر اساس آن، برداشتی را بیان یا تصمیمی را اتخاذ کرد. در این قسمت، ابتدا به بررسی نرمال بودن توزیع داده‌ها پرداخته شده و سپس آزمونهای به کار گرفته شده برای بررسی فرضیه‌های تحقیق تفسیر می‌شود. در تحقیق حاضر با توجه به قضیه حد مرکزی و مقدار ضریب چولگی و ضریب کشیدگی متغیرها که در بازه ۲، ۲- بود، مشخص شد متغیرها دارای توزیع نرمال می‌باشند؛ در نتیجه می‌توان از آزمونهای پارامتریک برای اظهار نظر درباره فرضیه‌ها استفاده کرد. لذا برای سنجش فرضیه‌های پژوهش، ضریب همبستگی پیرسون و آزمون رگرسیون توسط نرم‌افزار اس.پی.اس.اس به کار گرفته شد. نتایج مربوط به آزمون فرضیات در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: آزمون فرضیات

نتیجه‌گیری	سطح معناداری (Sig)	مقدار خطا	مقدار ضریب همبستگی	فرضیه‌ها
تأیید فرضیه	۰/۰۰۰	۰/۰۵	۰/۳۷۳	فرضیه اصلی: محیط و سرمایه اجتماعی
تأیید فرضیه	۰/۰۰۰	۰/۰۵	۰/۳۰۱	فرضیه فرعی اول: محیط و سرمایه ساختاری
تأیید فرضیه	۰/۰۰۱	۰/۰۵	۰/۳۵۴	فرضیه فرعی دوم: محیط و سرمایه شناختی
تأیید فرضیه	۰/۰۰۷	۰/۰۵	۰/۲۷۳	فرضیه فرعی سوم: محیط و سرمایه ارتباطی

مقادیر به دست آمده برای ضریب همبستگی و همچنین سطح معناداری، تأییدکننده فرضیه‌های پژوهش و تأیید روابط ذکر شده میان متغیرهاست. ضرایب رگرسیونی مربوط به فرضیه اصلی پژوهش در جدول ۴ ارائه شده است.

1. Cronbach alpha

جدول ۴: ضرایب رگرسیونی فرضیه اصلی

متغیر	B	خطای استاندارد	Beta	T	سطح معناداری
مقدار ثابت	۱/۵۵	۰/۴۹۶		۳/۱۲۸	۰/۰۰۱
محیط آموزشی	۰/۵۰۲	۰/۱۴۱	۰/۳۷۳	۳/۵۷	۰/۰۰۰

با توجه به جدول ضرایب و تعیین تأثیر مثبت و معنادار محیط آموزشی بر سرمایه اجتماعی و با به کارگیری ضرایب استاندارد نشده (B)، معادله رگرسیون برای مدل پژوهشی به شرح ذیل می‌باشد:

$$\text{محیط آموزشی} = ۱/۵۵ + ۰/۵۰۲ \times \text{سرمایه اجتماعی}$$

ضریب استاندارد شده (Beta) که در آن مقیاس متغیرها یکسان شده و امکان مقایسه آنها را به وجود می‌آورد، نشان می‌دهد که به ازای یک واحد تغییر در محیط آموزشی، سرمایه اجتماعی به میزان ۳۷/۳ درصد تغییر خواهد کرد. (با فرض ثابت بودن سایر متغیرها)

د) بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف شناسایی تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه اجتماعی دانشجویان به انجام رسید. نمونه آماری شامل دانشجویانی می‌باشد که در نیمسال انجام پژوهش، یکی از دروس معارف اسلامی را انتخاب کرده‌اند. ابعاد محیط آموزشی، شامل ادراک دانشجو از یادگیری، اساتید، توانایی علمی خود، جو آموزشی دروس و شرایط اجتماعی می‌باشد که سنجش این ابعاد در خصوص کلاسهای دروس معارف اسلامی انجام شد. ابعاد سرمایه اجتماعی شامل سرمایه ساختاری شناختی و ارتباطی می‌باشد.

بر اساس نتایج حاصل از آزمون متغیرها، بین محیط آموزشی دروس معارف اسلامی و سرمایه اجتماعی دانشجویان رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. این نتایج با نتایج به دست آمده در پژوهش پیرا و همکاران (۱۳۹۸) که تأثیر ابعاد محیط بر سرمایه شناختی را مطالعه کرده است، همخوانی دارد. همچنین با پژوهش دونگ سانگ و همکاران (۲۰۲۱) که رابطه بین محیط و سرمایه اجتماعی را مطالعه کردند، همخوانی دارد.

رابطه بین سرمایه شناختی و محیط آموزشی، قوی‌ترین رابطه و پس از آن سرمایه ساختاری و در نهایت، ضعیف‌ترین رابطه مربوط به بعد سرمایه ارتباطی می‌باشد. یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که میانگین نمرات به دست آمده برای محیط، ۳/۵۱ است و با توجه به مقدار متوسط (۳)، می‌توانیم نتیجه‌گیری کنیم که محیط آموزشی دروس معارف اسلامی

از دیدگاه دانشجویان نمره‌ای بالاتر از متوسط را کسب کرده است. میانگین نمرات برای سرمایه اجتماعی، ۳/۳۱ بوده و می‌توانیم نتیجه‌گیری کنیم که سرمایه اجتماعی دانشجویان نمره‌ای بالاتر از متوسط را کسب کرده است. در بررسی جزئی‌تر و بر اساس جدول ۲، مشخص شد که میانگین نمرات کسب‌شده برای تمامی ابعاد محیط آموزشی و سرمایه اجتماعی، بالاتر از متوسط است.

یافته‌های جانبی به کمک آزمون مقایسه میانگین‌ها، مشخص کرد که از میان متغیرهای جمعیت‌شناختی، فقط جنسیت تأثیر معنادار و مثبتی بر میزان سرمایه اجتماعی دانشجویان داشته و میانگین این متغیر برای دانشجویان دختر، بیشتر از پسران است. اما تفاوت معناداری در ادراک از محیط آموزشی توسط دانشجویان دختر و پسر مشاهده نشد.

در مجموع، پژوهش‌های زیادی در این حوزه به انجام نشده است؛ بنابراین، راه برای پژوهش‌های بیشتر در این حوزه، برای پر کردن خلأ موجود، پیش روی پژوهشگران آینده باز است.

پیشنهادها

بر اساس نتایج حاصل از آزمون فرضیه اصلی و با توجه به اینکه محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت سرمایه اجتماعی دانشجویان تأثیرگذار است؛ پیشنهاد می‌شود هم برنامه‌ریزان آموزشی دانشگاه، هم مدیران گروه‌ها و هم اساتید مربوطه، در بهسازی فضای این دروس کوشش کنند. این بهسازی می‌تواند با توجه به ابعاد تعریف‌شده برای محیط آموزشی شامل ادراک دانشجو از یادگیری، اساتید، توانایی علمی خود، جو آموزشی و شرایط اجتماعی و بر اساس سنجه‌های تعریف‌شده برای این ابعاد صورت گیرد. از آن جمله می‌توان به انگیزش دانشجویان برای بهره‌برداری از این معارف، ایجاد فرصتهایی برای رشد مهارت‌های گروهی در این کلاسها، استفاده از مصادیق و مثال‌های روشن برای تبیین مفاهیم پیچیده، برقراری ارتباط صمیمانه و دوستانه با دانشجویان و ایجاد حس راحتی و آرامش در کلاس اشاره کرد.

از آنجا که محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت بعد ساختاری سرمایه اجتماعی و تشکیل شبکه‌ها و روابط، تأثیرگذار است؛ پیشنهاد می‌شود اساتید دروس معارف اسلامی برای کسب مهارت‌های ارتباطی و صبر و شکیبایی در پاسخگویی خود کوشش کنند و فضایی به دور از استرس و تنش برای دانشجویان ایجاد کنند.

بررسی تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت ... ۹۳

از آنجا که محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت بعد شناختی سرمایه اجتماعی و همکاری و ارزشهای مشترک، تأثیرگذار است؛ پیشنهاد می‌شود برنامه‌ریزان آموزشی و فرهنگی دانشگاه با تشکیل گروه‌ها و تشکلهایی برای ارتباطات خارج از ساعات کلاس به منظور تقویت این بعد از سرمایه اجتماعی دانشجویان، تلاش کنند. محتوای دروس و طرح درس به گونه‌ای باشد که ارزشها و همکاری هرچه بیشتر برای دانشجویان تبیین شود. از آنجا که محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت بعد ارتباطی سرمایه اجتماعی و فهم متقابل و اعتماد و تعهد دانشجویان تأثیرگذار است؛ پیشنهاد می‌شود که اهداف آموزشی دوره‌های معرفت‌شناسی و دروس معارف اسلامی، به روشنی برای دانشجویان تفهیم شود تا دانشجویان به این دروس صرفاً به چشم واحدهایی عمومی برای تکمیل واحدهای ترمی نگاه نکنند و فلسفه این دروس برایشان روشن شود. محیط به گونه‌ای باشد که دانشجو بتواند با داشتن حس اعتماد، آزادانه درباره عقاید خود، صحبت و ابهامات و سؤالات خود را با آرامش خاطر مطرح کند.

به محققان آتی پیشنهاد می‌شود متغیرهایی مانند مکان، زمان، ظرفیت و ویژگی‌هایی از این دست را که معمولاً در برنامه‌ریزی دروس عمومی و از جمله دروس معارف کمتر مورد توجه قرار گرفته و فضای این دروس را کسالت‌بار می‌کند و در این پژوهش به عنوان مؤلفه‌های اصلی مد نظر قرار نگرفته‌اند، از دیدگاه دانشجویان و اساتید و ارتباط آنها با سایر متغیرها مثل سرمایه اجتماعی و... مورد مطالعه و پژوهش قرار دهند.

همچنین پیشنهاد می‌شود در پژوهشهایی تطبیقی، این رابطه بین متغیرها، برای دروس معارف اسلامی و دروس تخصصی رشته‌های مختلف دانشگاهی مورد مقایسه قرار گیرد تا معنادار یا غیر معنادار بودن آن در هر دو گروه و همچنین تفاوت یا عدم تفاوت دو گروه، مورد سنجش و ارزیابی‌های دقیق قرار گیرد.

محدودیتها

از ۱۶۹ پرسشنامه توزیع شده، تعداد ۱۶۲ پرسشنامه، تکمیل و برگردانده شد.

منابع

- امیری، حسین؛ محمود نجفی نژاد، سیده محدثه موسوی و محمدحسین حسینی (۱۳۹۹). «جریانی از سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در ایران». *برنامه ریزی رفاه توسعه اجتماعی*، سال یازدهم، ش ۴۳: ۱۲۴-۸۹.
- اورکی فر، ندا؛ محمدجعفر شاطرزاده یزدی، نگین مرادی و شهلا زاهدنژاد (۱۳۹۹). «مقایسه محیط آموزشی از دیدگاه دانشجویان کارشناسی رشته‌های مختلف دانشکده علوم توانبخشی اهواز در نیمسال دوم ۹۸-۹۷». *توسعه آموزش در علوم پزشکی*، دوره سیزدهم، ش ۳۷: ۳۸-۲۸.
- پیرا، سادینا؛ کامران محمدخانی و علی تقی پور ظهیر (۱۳۹۸). «مطالعه تأثیر ابعاد محیط آموزشی بر میزان تغییر سرمایه روان‌شناختی و ارزشهای اخلاقی دانشجویان منطقه ۸ دانشگاه آزاد اسلامی (با ارائه مدل ساختاری)». *پژوهشهای اخلاقی*، سال دهم، ش ۱: ۸۶-۶۹.
- جعفری مجد، بهنام و حسن زارعی متین (۱۴۰۱). «طراحی الگوی سرمایه اجتماعی سازمانی در آموزش و پرورش (مورد پژوهش: اداره کل آموزش و پرورش استان لرستان)». *مدیریت سرمایه اجتماعی*، دوره نهم، ش ۱: ۹۹-۷۷.
- چراغی، محمدجعفر؛ جمشید عدالتیان و محمدرضا کابارانزاده (۱۴۰۰). «ارائه مدل جهت تبیین نقش سرمایه اجتماعی در موفقیت کارآفرینی بین‌المللی». *اقتصاد مالی*، دوره پانزدهم، ش ۴ (پیاپی ۵۷): ۲۳۱-۲۰۷.
- حجت، عیسی و فاطمه شیخ اسدی (۱۴۰۰). «ارتقا و تداوم تجربه کودکی در محیط‌های آموزشی کودکان (تأملی بر فضای خانه و مدرسه در میان کودکان دبستانی شهر کرمان)». *معماری و شهرسازی*، سال سیزدهم، ش ۳۰: ۷۹-۶۱.
- سالمی، هدیل و مینا اخباری آزاد (۱۴۰۰). «ارتباط بین سرمایه‌های اجتماعی با خلاقیت کارکنان، نقش میانجی درگیری شغلی و تسهیم دانش (مطالعه موردی: شرکت برق منطقه‌ای فارس)». *رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری*، سال پنجم، ش ۷۶: ۱۱۸-۹۸.
- شمسایی، مریم؛ عبدالرضا محمودی و فاطمه محمودی (۱۳۹۷). «بررسی میزان رضایتمندی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی شیراز از دروس معارف اسلامی (انقلاب اسلامی، تاریخ اسلام و اخلاق اسلامی)». *مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، سال بیست و دوم، ش ۲: ۲۷۰-۲۶۱.

بررسی تأثیر محیط آموزشی دروس معارف اسلامی بر تقویت ... ۹۵

- صابری، علی؛ صمد گودرزی و روح‌الله عسگری گندمانی (۱۴۰۱). «تأثیر سرمایه اجتماعی بر اضطراب ناشی از کرونا و ویروس بین سه گروه از سالمندان بر اساس فعالیت بدنی قبل و بعد از فاصله‌گذاری اجتماعی». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره نهم، ش ۱: ۲۲-۱.
- قاسم‌زاده علیشاهی، ابوالفضل؛ محب پناهی قرداغلو و حامد مینائی (۱۴۰۰). «بررسی اثر جامعه‌پذیری سازمانی و سرمایه اجتماعی بر مسئولیت‌پذیری با نقش میانجی تعهد سازمانی». پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی، ش ۴۲: ۷۴-۵۳.
- لطفی، ابوالقاسم؛ ابوالقاسم رضوانی و علی‌اکبر عجم (۱۳۹۹). «بررسی نقش جو آموزشی خالق بر گرایش به تفکر انتقادی در بین دانشجویان دانشکده پرستاری و مامایی شهر قاین». مجله توسعه آموزش جندی‌شاپور، فصلنامه مرکز مطالعات و توسعه آموزش علوم پزشکی، سال یازدهم، ش ۲: ۱۱۸-۱۰۶.
- محترم، معصومه و شراره متأله (۱۳۹۸). «شناسایی نیازهای آموزشی دانشجویان بر اساس سرمایه اجتماعی و نقش آن در ادراک آنان از جو آموزشی با تأکید بر برنامه‌ریزی آموزشی». مطالعات برنامه‌ریزی آموزشی، دوره هشتم، ش ۱۵: ۹۵-۸۱.
- محمدی، سید محمد و حسین موسوی مقدم (۱۴۰۱). «تبیین اصول مدیریت تمایزهای اجتماعی از منظر قرآن و نقش آن در مدیریت سرمایه اجتماعی». مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره نهم، ش ۱: ۴۸-۲۳.
- همایونی، فاطمه‌السادات و زهرا میرحسینی (۱۴۰۰). «نقش سرمایه اجتماعی بر رضایتمندی از عملکرد دولت در سیاست‌گذاری مهار کرونا در شهر تهران در سال ۱۳۹۹». دولت پژوهی مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، سال هفتم، ش ۲۷: ۱۲۲-۸۹.

- Bagheri, Z.; S. Mohebi, Sh. Adeli & F. Rajati (2019). "Evaluation of Educational Atmosphere and Its related factors from the point of view of the students of Qom University of Medical Sciences in 2018, (Iran)". Qom Univ. Med. Sci. J., 13(Supple 1): 39-48.
- Harper, R. (2018). "Social Capital: A review of the literature". Social Analysis and Reporting Division Office for National Statistics, P. 1-26.
- Shen Jing & Yanjie Bian (2018). "The causal effect of social capital on income: A new analytic strategy". *Social Networks*, 54: 82-90.
- Steeg Jr, Jackson (2022). "Anatomy of entrepreneurship: Using key competencies to drive social capital acquisition and develop social entrepreneurship practices in MBA education". *The International Journal of Management Education*, 1-18.
- Weinstein, C. S., & David, T. G. (2013). "The Built Environment and Children Development in Spaces for Children". *New York: Springer US*.

- Villalonga-Olives, E.; T.R. Wind, A.O. Armand, M. Yirefu, R. Smith & D.P. Aldrich (2022). "**Social-capital-based mental health interventions for refugees: A systematic review**". *Social Science & Medicine* 301, 114787: 1-12.
- Legatum Prosperity Index 2021.
- <https://www.prosperity.com/globen/iran>
- Amiri, Hossein; M. Najafinejad, S.M. Mousavi & M.H. Hasani (2020). "**A flow of social capital and factors affecting it in Iran**". *Scientific Quarterly Journal of Social Development Welfare Planning*, Year 11, 43: 89-124.
- Cheraghi, Mohammad Jafar; J. Edalatian & M.R. Kabaranzadeh (2021). "**Providing a model to explain the role of social capital in the success of international entrepreneurship**". *Financial Economics Quarterly*, Vol. 15, 4(Sequential 57): 207-231.
- Hojjat, Isa & F. Sheikh Asadi (2021). "**Enhancement and continuity of childhood experience in children's educational environments (a reflection on home and school environment among elementary school children in Kerman city)**". *Architecture and Urbanization Journal*, 13th year, 30: 61-79.
- Homayoni, Fatemeh Al Sadat & Z. Mir Hosseini (2021). "**The role of social capital on the satisfaction of the government's performance in the policy of curing the corona virus in Tehran in 2019**". *Journal of Government Research, Faculty of Law and Political Sciences*, 7th year, 27: 89-122.
- Jafari Majd, Behnam & H. Zarei Matin (2022). "**Designing a model of organizational social capital in education (research case: General Administration of Education of Lorestan province)**". *Social Capital Management*, Vol. 9, 1: 77-99.
- Lotfi, Abulqasem; A. Rezwani & A.A. Ajam (2020). "**Investigation of the role of the creative educational atmosphere on the tendency to critical thinking among the students of the College of Nursing and Midwifery in Qain**". *Jundishapur Education Development Magazine, Quarterly of Medical Science Education Development Center*, Year 11, 2: 106-118.
- Mohammadi, Seyyed Mohammad & H. Mousavi Moghadam (2022). "**Explaining the principles of managing social differences from the perspective of the Qur'an and its role in managing social capital**". *Social Capital Management*, Vol. 9, 1: 23-48.
- Mohtaram, Masoumeh & Sh. Motale (2019). "**Identifying the educational needs of students based on social capital and its role in their perception of the educational atmosphere with an emphasis on educational planning**". *Two Quarterly Journals of Educational Planning Studies*, Vol. 8, 15: 81-95.
- Orakifar, Neda; M.J. Shaterzadeh Yazdi, N. Moradi & Sh. Zahednejad (2020). "**Comparison of the educational environment from the point of view of undergraduate students of different disciplines of Ahvaz Faculty of Rehabilitation Sciences in the second semester of 2017-2018**". *Journal of Education Development in Medical Sciences*, Vol. 13, 37: 28-38.

- Pira, Sadina; K. Mohammadkhani & A. Taghipour Zahir (2019). "**Study of the effect of the dimensions of the educational environment on the change of psychological capital and moral values of the students of the 8 region of the Islamic Azad University (by presenting a structural model)**". *Ethical research*, 10th year, 1: 69-86.
- Qasemzade Alishahi, Abolfazl; M. Panahi Qardaglu & H. Minaei (2021). "**Investigating the effect of organizational socialization and social capital on accountability with the mediating role of organizational commitment**". *Researches of social psychology*, 42: 53-74.
- Saberi, Ali; S. Gudarzi & R. Asgari Ghandamani (2022). "**The effect of social capital on anxiety caused by the coronavirus among three groups of elderly people based on physical activity before and after social distancing**". *Social Capital Management*, Vol. 9, 1: 1-22.
- Salemi, Hadil & M. Akhbari Azad (2021). "**The relationship between social capital and employees' creativity, the mediating role of occupational conflict and knowledge sharing (case study: Fars Regional Electric Company)**". *New research approaches in management and accounting quarterly*, fifth year, 76: 98-118.
- Shamsai, Maryam; A.R. Mahmoudi & F. Mahmoudi (2018). "**Investigating the level of satisfaction of Shiraz University of Medical Sciences students with education courses (Islamic revolution, Islamic history and Islamic ethics)**". *Epistemological Studies in Islamic University Quarterly*, 22nd year, 2: 261-270.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی